

A KÖZÉPKORI ERDÉLY

A KRISZTUS UTÁNI 895-ik esztendő őszén a havasalföldi síkról vert lovassereg kapaszkodott a hegyi patakok völgyein át a Keleti-Kárpátok magaslataira, hogy a Tölgyesi-, Gyimesi-, Ojtozi- és Bodzái szorosokon át a Maros és Olt felső folyásához jusson. Árpád fiának, Leventének hada volt ez, mely a bizánciak szövetségében a bolgárok ellen harcolt és kezdeti sikerek után súlyos vereséget szenvedve, menekülni volt kénytelen. Pontosán ugyanebben az időben váratlan támadás érte a Dnyeper és Alduna között tanyázó és a bolgár hadjáratban részt nem vett törzseket is a keletről előrenyomuló besenyők részéről. Az etelközi törzsek Árpád vezetése alatt észak felé menekültek, majd a halics—kievi vonalat elérve, délnyugatnak fordultak és a Vereckei hágón ereszkedtek le a Felsőtisza forrásvidékére.

Ezzel a kényszer által előidézett átkaroló mozdulattal több mint ezer esztendőre megpecsételődött annak a területnek sorsa, melyet a magyar honfoglalók és leszármazóik Erdélynek neveztek el. E terület hosszú idő, az avar birodalomnak a IX. század elején történt összeomlása óta majdnem gazdátlan volt, nyugatról menekült avarok, gepida töredékek és nagyszámú szlávok lakták. A dunai bolgár birodalom hatalmas uralkodója, Krum khán (802—814) meghódítja a Tiszától keletre eső területeket, fia Omortág még a Tisza-Duna közét is birtokába veszi, sőt a frank uralom alatt álló Pannónia elfoglalását is ismételten megkísérli. A kereszténység felvételével beköszöntő zavarok, de méginkább a bizánciakkal kitört ellenségeskedések gátat vetnek a bolgár terjeszkedésnek, sőt a század vége felé a bolgár uralom a Tiszántúl és Erdélyben mindinkább névleges fenhatósággá zsugorodik össze. A központi hatalom által magukra hagyott erdélyi bolgárok az élethalálharcát vívó magyarságnak komoly ellenfelei nem lehettek és így az ország többi részeinek lakosságához hasonlóan csak a pusztulás vagy a meghódolás között választhattak. Az erdélyi honfoglalás viszonylag könnyű voltát a magyar hagyománynak az itt talált székelyek — bizonytalan eredetű török néptöredék — önkéntes csatlakozásáról szóló tudósítása magyarázza.

A magyar honfoglalás általános természetéből következik, hogy megszálláson ez esetben sem szabad a szóbanforgó terület egészének birtokbavételére és betelepítésére gondolnunk. A mai kutatás világánál úgy látszik, hogy Erdély területén két magyar törzs telepedett le

a honfoglalás korában. Az egyik, a Kündü-törzs, a Szamos-Kraszna-Almás völgyein nyomult be Dés, Kolozs és Torda vidékére, birtokába véve az ottani sóbányákat. E törzs tehát a Szamos-Aranyos és Maros középső folyását szállotta meg. Jóval kisebb területet szállt meg a mai Erdély földjéből az a honfoglaló magyar törzs, melynek feje a gyula bírói méltóságát viselte a magyar törzsszövetségben. E törzs szállásföldjeinek magva a Tisza-Maros szöge volt és csak egyes nemzeti telepek nyúltak be a Maros két partján a tulajdonképpeni Erdélybe, körülbelül Gyulafehérvár vonaláig. A Kündü- és Gyulatörzs elöretolt telepeihez kapcsolódott a székelység ősi szállásföldje, melyet a két Küküllő vidékére, a mai Székelyföld határától nyugatra és a Marostól keletre kell helyeznünk. Erdély többi része szándékosan üresen hagyott, sőt mesterségesen is elvadított határvidék, gyepülve volt, sőt a megszállott terület jelentékeny része is kívül esett a belső gyepüvonalon, mely a Meszes-Réz-Királyhágó-Bihar és Erdélyi Érchegységeken húzódott keresztül. Az erdélyi honfoglalásra vonatkozó bizonytalan adatokat összefoglalva azt kell mondanunk, hogy a magyarság ezt a területet ha szórványos megszállással is, de belátható időre a maga hatalmi szférájához csatolta.

A Gyula-törzs, mely Erdély egy részét megszállotta, kétségkívül a magyar törzsszövetség egyik leghatalmasabb egysége volt. A bizánciak a X. század közepén úgy látták, hogy a magyarok már nem Árpád utódjának, a fejedelemnek, hanem a törzsek hadnagyainak, azok közül is elsősorban a gyulának és a horkának engedelmességek. A Gyula-törzsnek a telepedés stratégiai adottságából nyert hatalmi állásából azonban nem szabad arra következtetnünk, mintha a magyar törzsszövetségen belül valamiféle területi megoszlás, Erdélynek, mint Erdélynek territoriális kialakulása ment volna végbe. Alkalmunk volt látni, hogy a Gyula-törzs Erdélynek csak kis részét szállotta meg, a nagyobb rész a Kündü-törzs szállásföldjéül jutott. Miután pedig nincs tudomásunk arról, hogy a gyula hatalma akár a Kündü-törzshöz, akár pedig a székelysége kiterjedt volna, Erdélynek egy fő alatti egyesüléséről, zárt törzstartományá váló alakulásáról sem szabad beszélnünk. A transzilvanizmus némely hívei azonban nem elégednek meg azzal, hogy a Gyula-törzsben az erdélyi szeparatizmus politikai előharcosát keressék, hanem ezen túlmenően a mai Magyarország és a mai Erdély tagadhatatlan kulturális különbségét is erre a mitikus korra vezetik vissza. Ezekre a spekulációkra az erdélyi kereszténység kezdeteire vonatkozó felettébb hézagos és bizonytalan adatok célzatos értelmezése ad alkalmat. Bizánci források tudósítanak arról, hogy a X. század negyvenes éveiben két hatalmas magyar törzsfő tett látogatást Konstantinápolyban: Bulcsu, az akkori horka és a gyula méltóságát viselő erdélyi törzs feje. A bizánciak szokásuk szerint megkísérelték, hogy a barbárokat keresztény hitre térítsék. Mindkét hadnagy eleget tett a vendéglátó császár kívánságának, kettőjük közül keresztény azonban csak a gyula maradt, aki hazájába egy Hierotheosz nevű görög szerzetessel tért vissza, akit a konstantinápolyi pátriárka előbb Turкия püspökévé szentelt. Erről a gyuláról már most csak annyit tudunk, hogy becsapásaival nem háborgatta

többé a bizánci birodalmat és visszaadta a kezébe került keresztény foglyok szabadságát. Ez a sovány adat semmi esetre sem alkalmas arra, hogy belőle Erdély megtérésére, a kereszténységnek a magyarországit messze megelőző meggyökeresedésére következtessünk. A kereszténység a gyulák családjában különben is csak felületes és rövid életű lehetett. Ha nem akarjuk a XI. századra visszamenő magyar hagyomány hitelét kétségbevonni, úgy el kell fogadnunk azt a magyarázatot, mellyel történeti emlékeink Szent István és az akkori gyula közötti ellentétet magyarázzák. Ez az ellentét elsősorban vallási volt: a gyula családjával egyetemben nem akart a keresztény hitre térni. A gyula családjának a pogányságba való visszaesését látva, így felettébb valószínűtlennek kell tartanunk, hogy az említett Hierotheosz szerzetes akár egyetlen „erdélyit“ is megtérített, vagy pláne erdélyi egyházmegyét szervezett volna. Erdély a XI—XII. században, mint az országnak egyházilag is legszervezetlenebb része tűnik elő, ami az előbbi feltevés helyessége esetén teljesen érthetetlen volna, hiszen István a Maros-Tisza szög egyházi megszervezésében kimutathatólag az itt talált és bolgár eredetű egyházi alapvetésre épített. Kós Károly „Erdély“ című művében azt a merész feltevést kockáztatja meg, hogy Erdély „bulgáro-macedo-szláv“ őslakossága István korában már régen keresztény, mégpedig görög keresztény volt és hogy első királyunk a nyugati kereszténységet csak a magyarokkal és székelyekkel tudta elfogadtatni, míg az őslakosság „megmaradt továbbra is a keleti egyház hívének, illetve a bizánci kultúra előőrsének.“ Ez a Szent Király idejében fennálló vallási ellentét „válik egyik fundamentumává a sajátos erdélyi kultúra lehetőségének“.

Ez a szépen hangzó elmélet történetileg teljesen elhibázott. Elhibázott elsősorban azért, mert Erdély X. századi keresztény mivolta, mint láttuk, nem csupán bizonyíthatatlan, hanem valószínűtlen is. De téves azért is, mert kelet-nyugati vallási ellentétről beszélni, egy félszázaddal a nagy schizma előtt csak az egyháztörténet elemi tényeinek nemismerésében lehet. István a Csanádi püspökséget Ajtony tartományában az ott talált keresztény előzményekre építette, ezek a keresztény előzmények pedig bolgárföldre, tehát Kós szerint „keleti“ területre nyúltak vissza. Hogy első királyunk idejében mennyire nem volt kelet-nyugati egyházi ellentét, azt éppen ez a folytonosság bizonyítja. Történetileg gondolkozó emberre elidegenítően kell hatni annak a beállításnak is, mintha a csak részben megszállott gyepüntúli és így szükségképpen alacsony kulturális nivón álló Erdély vallási ellentétek ütközőpontja, világnézeti ellentétek csatateréje lehetett volna.

Szent Istvánnak az erdélyi Gyula ellen viselt hadjárata politikai és vallási tekintetben egy árnyalattal sem jelent mást, mint az ország egyéb részeibe indított expedíciói, az eredmény is ugyanaz volt, az egy fő alatt álló keresztény Magyarország megteremtése. Az ethnikailag heterogén etelközi törzseket Belső-Ázsia és Dél-Oroszország hatalmas nomád monarchiáihoz hasonlóan Árpád vezér bölcsesége és vitézsége egyesítette néppé, tette őket magyarokká. Ezt a művet a X. század bomlási folyamatának leküzdésével nagy létszármazója,

Szent István fejezte be és tette ezer évre szóló történeti adottsággá. Egyedül ennek a kezdeményezésnek köszönheti Erdély emberi műveltségét, európai-keresztény életformáját, sőt létsorsának egyéni színezetét is: Erdély a magyarság kultúrténye.

TÖRTÉNETÍRÓINK eddig két, szélsőségesen ellentétes szempontból ítélték meg Erdély középkori történetét. Vagy mindenütt és mindenáron erdélyi sajátságokat hajszoltak és ennek érdekében a fejedelemség korának állapotait vetítették vissza a középkorba, vagy pedig megtagadtak e terület történeti életétől minden egyéni vonást és fejlődését az általános magyarországi állapotok alapján szemlélték. A kérdés azonban nem a pusztá különbözőségeken és egyezéseken, hanem azon probléma vizsgálatán fordul meg, hogy az erdélyi fejlődés egyéni arculata valamely szubsztanciális erdélyiségnek folyománya, kizárólag helyi erők terméke-e, vagy pedig e különbségek csupán az egységes magyar fejlődés változó tempójából erednek. Midőn az előzőkben megállapítottuk, hogy a mai Erdély egy oly fejlődéssor eredménye, melynek kútfejénél a honfoglalás és a szentistváni országszervezés tényei állanak, ezzel feleletet is adtunk a felvetett kérdésre. A következőkben az erdélyi sajátságok felé fordíthatjuk tekintetünket és kereshetjük bennük a magyarországitól eltérő és azzal egyező vonásokat.

A középkori Erdély történetének két állandó tényezője van, melyeknek egymáshoz való viszonya változik ugyan, de jelenlétük és munkájuk e történetből lényegként bontakozik ki. Az eredetileg királyi szervezésű vármegyék és a kiváltságolt szász és székely territóriumok viszonylata az, ami az erdélyi fejlődésben egyéni és a magyarországitól eltérő, a nélkül azonban, hogy a magyar államiság egészéből kiütköző volna. Lássuk mindenekelőtt Erdély vármegyéinek kialakulását.

Erdély legnagyobb részében gypüntüli terület volt. A Gyula-törzs lázadó nemzetségei birtokukat veszítették, a gypüntüli terület pedig a keresztény királysággal bevezetett felségjogfelfogás értelmében mint gazdátlan jószág a királyt illette. Így Erdély elvileg már István korában királyi területté vált és ez az elv az ő művén továbbépítő királyok uralkodása alatt teljes mértékben realizálódott. Így Erdélyben a Szent István által megteremtett patrimonialis államkoncepció sokkal inkább érvényesült, mint az ország központi részein. Kétségtelen az, hogy Erdély közigazgatási viszonyai a XI. században másként alakultak, mint pl. Dunántúlé. Már István korából vannak adataink arra, hogy Erdély élén az egész gypüntüli terület kormányzásával ellátott királyi tisztviselő állott, akinek feladata a királyi meyerendszer kiépülése után is lényegében változatlan maradt. Ezt a közigazgatási megoldást királyaink a frank-bajor közigazgatási gyakorlatból vették át. A gypü-elvük kormányzói a frank-bajor marchiók pontos megfelelői, címük comes confiniorum, később princeps és dux. Ily marchiók szerepelnek már István korában a nyugati és északnyugati határvidéken és ily királyi tisztviselő volt az az Erdőelvi Zoltán is, akit a király a Gyula legyőzése után Erdély felügyeletével megbízott. Az első oklevéllileg ismert erdélyi „vajda“ Mercurius volt, akit Kálmán király im-i

és 1113-i zoborhegyi oklevelei említenek. Hogy a vajdai méltóság és a régi gyula-méltóság között semmiféle összefüggés nem állapítható meg, mint ezt a transsilvánizmus képviselői hirdetik, az a terminológiából világosan kiderül. Az első erdélyi vajdák kivétel nélkül princeps, dux címet viselnek és a vajdai cím a XII—XIII. század fordulóján tűnik fel, hogy azután a XIII. század folyamán teljesen háttérbe szorítsa a hivatalos latin terminust. Horvátország és Dalmácia magyar kormányzói eredetileg szintén princepsok és duxok, nem pedig bánok voltak és így más területről vett analógia alapján nyilvánvaló az is, hogy e kormányzói tisztségek egységesen alakultak ki, a keresztény magyar királyság szervezetének expozitívai, nem pedig a helyi reminiscenciák által életrehívott méltóságok. A vajda cím vulgáris elnevezés, mely csak a XIII. században vált általánossá. A vajda nem autonóm helyi hatóság, hanem az erősen központosított patrimonialis királyság királytól függő és általa bármikor elbocsátható tisztviselője. Feladata a királyi vármegyék ispánjainak ellenőrzése, azaz oly funkciót lát el, mely éppen a királyi hatalom zavartalan érvényesülését szolgálja e térbelileg távoleső és viszonylag későn megszervezett területen.

Csak sejthetjük, hogy István király Erdélyben hatalma biztosítására több királyi várat emelt, de szinte bizonyos, hogy ezek a várak nem voltak oly közigazgatásilag, gazdaságilag és katonailag megszervezett megyék központjai, mint pl. a dunántúliak. Az erdélyi megyeszervezet kialakulása összefügg a gyepüvonal kitolásával, illetőleg a belső gyepüvonal eltűnésével. Ez a folyamat Szent László király uralodása alatt veszi kezdetét. Az ő trónralépését közvetlenül megelőző időben még csak 45 királyi vármegyéről tudunk, számuk azonban nem egészen egy félszázad alatt 72-re emelkedik és e gyarapodás egy részét a László és Kálmán idejében szervezett erdélyi megyék teszik ki.

Erdélyt a királyság számára elsősorban bányái, főként régóta művelt gazdag sóbányái tették értékkessé. A királyi sómonopóliumból eredő jövedelem a XII. század végén a regálejvedelmek jelentékeny hányadát tette ki. A királyi közigazgatás szervezésének döntő szempontja tehát kezdetben ennek a jövedelemnek biztosítása és lehető növelése volt. Így a sótermelés és szállítás területei kezdetben közigazgatási egységbe kerültek. A tordai és marosujvári sóbányák termését a Maroson szállították az ország központi részeibe, míg a dési bányák sója a Szamoson és Tiszán szállították. A sógazdasági érdek így két hatalmas megye kialakulására vezetett, egyrészt az ősi Fejér megyére, melyből Torda és Hunyad megyék csak későn szakadtak ki, másrészt pedig Szolnok megyére, mely csak a XIII. század végén oszlott három részre. A további megyei tagozódás már nem a sóbányákkal és szállítási vonalaikkal, hanem a lassan benépesedő Erdély reális közigazgatási és egyéb érdekeivel függ össze.

A XII. század végén kialakult erdélyi vármegyék semmiben sem különböztek a patrimonialis királyság fénykorának magyar megyéitől. A különbség akkor kezd érezhetővé válni, midőn a XIII. század elején megindul ennek az államrendszernek a felbomlása, a várföldek eladományozása és magánföldesúri uralom alá kerülése, valamint ezzel pár-

huzamosan a nagybirtok kialakulása, a kisenemesség és birtokos szabadok szervezkedése az immár nem királyi, hanem autonóm nemesi vármegyében. E fejlődés elől Erdély sem zárkozhatott el, de gyepüntüli mivoltából eredő adottságai, lakosságának gyér volta, földgazdagsága az átalakulás Magyarországon észlelhető drámai tempóját meglassították. Erdélyben éppen a törzsi, nemzeti megszállás hézagossága miatt nem alakult ki autochton főnemesség, a köznemesi társadalom pedig szinte kizárólag a királyi megye legelőkelőbb népeleméből, a vár jobbágyok rétegéből állott elő. Jelentékeny mértékű adományok Erdélyben is történtek, főleg IV. Béla és V. István erdélyi ifjabb királyságának idejében, de csaknem kizárólag oly törzsökös magyarországi családok sarjai részére, akik urukat erdélyi udvarukba követték. Ezek az urak jórészt néptelen területeket kaptak, melyeknek betelepítéséről maguknak kellett gondoskodniuk és így az adományok sokáig nem érintették a királyi vármegye épségét, melynek alapja a szolgálátára rendelt népek termény és pénzszolgáltatása volt. E körülmények hatása alatt Erdély nemesi vármegyéi a magyarországi átlagfejlődéshez viszonyítva több mint félszázaddal később, kb. a XIV. század elejére alakultak ki és csak e század közepén olvadtak be bizonyos helyi árnyalatokkal az országos köznemesi társadalomba.

Ha az erdélyi fejlődésnek ezt a sajátosságát vennők egyedül szemügyre, akkor valóban azt kellene mondanunk, hogy ott legalább is a XIV. század első felében egy szociális szempontból kedvezőbb rend alakult ki, amennyiben a patrimonális királyság szabad népelemei régi existenciájukat hiány nélkül átmentették a kialakuló rendiség korába. A nagybirtok itt is tekintélyes ugyan, de túlsúlya legalább is a rendi fejlődés kezdetén nem oly nyomasztó, mint az anyaországban, a társadalom szerkezete egységesebb, mint odaát. De van az éremnek másik oldala is. Kétségtelen, hogy az autonóm megyékben szervezkedő kisenemesség mozgalma mai szemüvegen nézve is „demokratikus“ mozgalom, melynek éle az oligarchiává fejlődő nagybirtokosság ellen irányul. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk az erdélyi helyzetet, akkor azt kell látnunk, hogy az erdélyi megyék nemessége sohasem jutott oly mértékű autonómia birtokába, mint a magyarországi. Míg a Királyhágón innen a nemesi adómentesség már a XIII. században megvalósult, a magánföldesúri népek immunitása elismertetett, addig Erdélyben éppenúgy, mint az Erdélyhez sok tekintetben hasonlítható Szlavóniában nemes és nem nemes egyaránt fizetett fertőpénz-, illetve nyestbőr-adót; az eladományozott vámép felett nem a földesúr, hanem a megyei hatóság ítélte, a vajda pedig semmibe sem vette a Magyarországon elismert beszálásolást tilalmat. Az erdélyi megyék fő- és alispánjait még 1540-ben is a vajda nevezi ki, a szolgabírákat nem az egyes megyék nemesei, hanem a vajda kormányzata alatt álló megyék generális kongregációja választja. Számuk is kevesebb, mint Magyarországon, ott négy, itt kettő. Magyarország nemeseinek a XIII. század óta sarkalatos kiváltsága, hogy felettük a király helyett csak a nádor, később az országbíró ítélhet. Királyhágón innen a nádor bejárja az egyes megyéket és mindenütt maga mellé veszi a nemesség választott bíralt és velük

együtt hoz ítéletet. Erdélyben más a helyzet. A nádor szerepét a vajda veszi át, aki nem megyénként ítélkezik az illető megye bíráival, hanem egyetemlegesen az összes megyék népe felett. Mellette pedig oly bírák működnek, akiknek kiküldése nem egyetlen megyétől, hanem az erdélyi nemesség egyetemének akaratától függ. Miután pedig az autonóm megyék a rendi társadalom exponensei, az autonómia csökkentett mértéke a rendiség gyengeségét jelenti. Az első pillanatra azt hihetnők tehát, hogy Erdélyben a király kinevezett tisztviselőjének, a vajdának égisze alatt egy erős központi kormányzat alakult ki, mely a rendi törekvéseket sikerrel szorította vissza.

A valóság azonban mást mutat. Erdély ingatag autonómiájú nemesi vármegyéi csak látszólag vannak a király kezében, a tényleges úr, a hatalom igazi birtokosa már a XIII. század végétől fogva a vajda. Erdély átalakulása konzervatívabb volt a megyei szervezkedés irányában, de sokkal radikálisabb a központi hatalom átcsúsztatása tekintetében. A magyarországi fejlődést a XIII. század elejétől fogva egy hivatalviselő nagybirtokos arisztokrácia megszületése jellemzi, mely magánhatalmára támaszkodva emel igényt a főméltóságokra, azokat családi jussának tekinti és a király tényleges akaratának érvényesülését a minimumra redukálja. Csákok, Gutkeledek, Abák korszaka ez, kik pártokra és családi koalíciókra oszolva erőviszonyaiknak megfelelően alakítják ki a király kormányát. Erdély a maga aránytalanul kezdetlegesebb berendezésével nem tudott ellentállni ennek a folyamatnak. Sőt a nemesi társadalom késői kialakulása, megyei szervezésének gyengesége egy nagy oligarcha, az erdélyi vajda prédájává tette e terület lakosságát. A szolgabírák választásának és a vajdai törvénynapok tartásának módja nem autonóm tartományi, hanem oligarchikus tartományúri jelleget mutat. A Magyar Történet II. második kötetében Hóman Bálint mutatott rá arra, hogy a XIII. század végének és a XIV. század elejének Magyarországa ily tartományurasságok kialakulása felé vezetett. De míg az ország egyéb részeiben a régóta megszervezett köznemesség a királyhoz való nagyobb térbeli közelségben némiképpen ellensúlyozni tudta ezt a folyamatot, addig Erdély életképtelen nemesi autonómiái, apró birtokos nemesi erre nem is gondolhattak. Így az a központosított jelleg, mely Erdélyben a Baranyából ideszakadt Kán nembeli László vajdasága idején lép először előtérbe, nem a nemesség tartományi öntudatának, hanem céltudatos oligarchák szervező erejének, a rendiség fölé kerekedő magánhatalmának bizonyítéka. Ez a korlátlan magánhatalom érteti meg, hogy miért mert László vajda a királyfogás szerepére vállalkozni és miért tudott eredményesen szembeszállni Károly Róberttel is. Az erdélyi fejlődés demokratikus jellege a tények világánál tehát nem igazolható. Amennyiben a rendiségben volt demokratikus elem, annak erdélyi formája azt teljességgel nélkülözte. A vajda oligarchikus hatalma Erdélyben is a familiaritás intézményén nyugodott. Hiába oszlott meg Erdély földje várjobbágyi sorból fölemelkedett köznemesek kisbirtokai és a mérsékelt terjedelmű nagybirtok között, ha ezeknek a kis- és középbirtokosoknak jelentékeny része a vajda magánfamiliárisa volt.

Az Anjouk uralmának megszilárdulásával ez a helyzet rövid fél-századra megváltozott. Az Anjouk letörték az Árpád-kor nagy oligarcha családait és bár politikájukban a nagybirtoknak kedveztek, gondosan ügyeltek arra, hogy egyes családok zárt territóriumot alkotó birtoktestekhez ne jussanak. Ez a törekvésük azonban kudarcot vallott az új katona-arisztokrácia birtokkikerekítő törekvésén és a magán-familiaritásnak a rendszerén. Nagy Lajos uralkodásának vége felé az egyensúly ismét megingott. Hat esztendő megszakítással harminckét évig Lacfiak viselték a vajdai tisztséget, többnyire a székely és a beszercei szász ispánsággal egyesítve.

Nem célja e rövid jellemzésnek, hogy Erdély oligarchikus átalakulásaival részletesen foglalkozzék. A következőkben csak néhány jellemző adatot sorolunk fel annak szemléltetésére, hogy mennyiben helytálló a transsilván beállítottságú szemlélőknek az az állítása, mely szerint Erdélyt a középkorban demokratikus berendezkedése különbözteti meg az oligarchikus Magyarországtól. 1433-ban Hunyadi János több mint négy millió kat holdra tehető birtokából több mint egymillió esett Erdélyre, Hóman Bálintnak az Anjou-kori nagybirtok megosztásáról végzett úttörő számításai pedig végleg a mesék birodalmába utasítják a középkori Erdély „demokratikus“ mivoltáról szóló elméletet. A nagybirtok arányszáma a helységszám százalékában kifejezve az egész országban 60-4%, Kelet-Magyarországon (Erdélyen kívül Máramaros és Bereg megyék hozzászámításával) 74,3%, azaz a legmagasabb az egész országban. Kiegészíti ezt a képet a világi nagybirtoknak az egyházihoz és a királyihoz való viszonya, mely egyben az oligarchia hatalmának mértékét is jelzi. A világi nagybirtok az egész ország nagybirtokának 35%-a, Kelet-Magyarországon viszont 42%-a, túlszárnyalva ezzel nemcsak az ország belterületét, hanem a többi gyepüntúli területeket is. Ez viszont a kis- és középbirtokot illetőleg annyit jelent, hogy az Anjou-kori és részben a XV. századi Erdélyben a kis- és középbirtok aránya majdnem 15%-kal rosszabb, mint a „feudális és oligarchikus“ Magyarországon. Erdély vármegyei szerkezetéről szólva beszélnünk kell az ottani jobbagyság szociális helyzetéről is. Az erdélyi nagybirtok természete magyarázza azt a tényt, hogy a jobbagyság itt néma királyi vármegye népéből, hanem óriási többségben telepített, kívülről bejövő, a magyarországinál összehasonlíthatatlanul alacsonyabb gazdasági színvonalon álló népelemből rekrutálódott. S mivel a keleti részeken a nagybirtok nyomása nagyobb volt, a jobbagyság is itt süllyedt a legmélyebbre: az első nagy parasztlázadások Erdély földjén robbantak ki.

ERDÉLY KÖZÉPKORI fejlődésére más tekintetben is a műveltségkülönbség jellemző, mely közte, mint eredetileg gyepüterület és az aránytalanul fejlettebb központi részek között fennállott. A megyei szervezet megalkotása után még mindig óriási területek maradtak kihasználatlanul, melyek a királynak csak akkor hozhattak hasznot, ha azokat munkás kezek veszik művelés alá. Ennek a helyzetnek felismerése készítette királyainkat Erdélyben is telepítő politikára, idegenek, vendégek behívására. A nemzeti és nyelvi ellentéteken felül-

emelkedő koraközépkori magyar államgondolat legsajátabb alkotásának kell így tekintenünk azt a XII. század közepén meginduló német telepítést, mely először hozott létre Erdély földjén pontosan körülírt jogú autonóm közösséget, hogy azután kialakuljon utána a székelység univerzitása, az erdélyi megyék későközépkori komunitása és ezek nyomán a „három nemzet“ együttműködése az újkori fejedelemség kereteiben.

Ezt az előzményt szem előtt tartva, azt kell mondanunk, hogy a „sajátos erdélyi fejlődés“, az „erdélyi lélek“, mely az egymással elkeveredő nyelvi, etnikai és műveltségi sokféleségben jelentkezik, végeredményben annak a magyar államgondolatnak az alkotása, melyet legklasszikusabban első királyunk fogalmazott meg: „Mert miként más és más tartományokból jönnek vendégek, akként más és más tanulságokat és fegyvereket hoznak magukkal, melyek mind ékesítik és felmagasztalják a királyi udvart és megfélemlítik a külföldiek vakmerőségét, mert gyenge és romlandó az egynyelvű és egyerkölcsű ország.“

Erdély e sajátos jellegének kialakulása a szászoknak 1143—50 közötti megtelepedésével veszi kezdetét. Ezeket a különböző vidékekről származó német vendégeket II. Géza királyunk Erdélynek a Maros és Olt között elterülő részén telepítette le, az ú. n. Királyföldön, ettől északra székelyek szállásai terültek el, földjüket délről a Fogarasi havasok határolták, melyekben talán már ekkor megjelentek az első oláhok. A szászok kiváltságait részleteiben csak az ú. n. Andreanum, II. Endre kiváltságlevele óta ismerjük. Ettől fogva az erdélyi szászok élén egyetlen ispán áll, a szebeni, akit a király nevez ki; telepeik — a későbbi székek — bíráikat és papjukat szabadon választják és megígéri a király azt is, hogy szász települési területen birtokot nem adományoz híveinek. Ezek a sarkalatos pontjai az erdélyi szászok középkori „szabadságának“. E kiváltság védelme alatt védte ki a szászság a külső befolyások érvényesülését és őrizte meg homogén belső fejlődését. A XIV. században a forgalmasabb helyek fallal körülvett városokká alakulnak és ezzel széki központokká válnak, amivel egyúttal az egész szász fejlődés városias irányba terelődik, de egyben elszigetelődésre is vezet. A szászok az egész középkor folyamán ténylegesen is fennálló területi autonómia élvezői, e terület azonban túlságosan kicsiny és súlytalan ahhoz, hogy Erdély oligarchikus fejlődését más irányba terelje. Ily törekvés különben is távol állott a szászoktól, akik mindenkor csak kiváltságaikat tartották szem előtt és csak olyankor léptek érintkezésbe a megyék nemességével és a székelyekkel, ha ezeket veszélyeztetve látták. A szászság Erdélyben mindenkor apolitikus beállítottságú elem.

A másik autonóm közösség, a székelység, helyzetét a honfoglalás-kori önkéntes csatlakozás szabta meg. A székelység mint legkésőbb csatlakozott elem a törzsek rangsorában az utolsó helyen állott és az általános nomád gyakorlatnak megfelelően Ősi szállásföldjén határvédő szolgálatot teljesített. A királyság már ily helyzetben találta és abban meg is hagyta őket. A székelyek a XI—XIII. században a várszervezettől független katonai szervezetben éltek, felettük a székelyispán parancsolt és igazságszolgáltatási tekintetben függetlenek voltak

a vajda megyéinek bírósága alól. Tudjuk róluk, hogy még 1301-ben is adót fizettek, tehát nem voltak a magyarországi nemesi jogok birtokában. De már a XIII. század közepén oly joggal rendelkeztek, mely azután nemesi állásuk elismertetésére vezetett. A szászokkal ellentétben nem megállapított számú harcost voltak kötelesek kiállítani, hanem a királyi familia tagjaihoz hasonlóan per se et personaliter követték az uralkodót. E kiváltság birtokában vívták ki később adómentességüket, mindössze megszabott alkalommal adandó ökörajándékra voltak kötelezve.

A székelység ezen a közjogi kereten belül a maga ősi nemzetségi életét élte, nemzetségi bírának és szálláskapitányainak felügyelete alatt. Autonóm nemzetségi területének kialakulása, illetve megszilárdulása a szász univerzitás székrendszerének hatását mutatja. Az átvitel azonban a székelység viszonyainak megváltozásában gyökerezik, a székelység nomadizáló életmódjának feladásával, állandó megtelepedésével válik szükségessé.

A Székelyföld ezt a területi autonómiáját azonban sohasem tudta oly mértékben kiépíteni és megvédeni, mint a szászok. Megakadályozta ezt egyrészt a székely nemzetségi társadalomnak a magyaréval lényegileg azonos tagozódása, mely itt is szociális ellentétek magvát hintette fel, másrészt pedig az erdélyi oligarchia hatalmi túlsúlya. A hivatalviselő nagybirtokos arisztokrácia kialakulásával egyidőben általánossá vált a jövedelmet jelentő tisztségek halmozása. Az erdélyi vajda az esetek túlnyomó többségében székelyispán is volt, ami egyszerűen illúzióvá foszlatta a székely autonómiát, hiszen ezzel tulajdonképpen a vajda került a székelység élére, aki így megkezdte az autonómia működését felörlő familiáris hálózat kiépítését. A késő-középkori székelység állandó hadilábon állott a mindenkori vajdákkal, ami a XV. és XVI. század véres székely felkeléseiben robbant ki és végeredményben a vajdai és székelyispáni tisztség elkeveredésére vezethető vissza. A XV. század végén Báthory István vajda már megkísérli, hogy adófizetésre kényszerítse a székelységet, ami egyet jelentett volna jobbágysorba való süllyedésével. Ily törekvés különben a székely előkelőktől sem állott távol.

Az ERDÉLYI NEMESI VÁRMEGYÉK, valamint a szász és székely autonómiák kialakult állapotának korában Erdély etnikai összetételében az oláhság már jelentékeny tényező volt. Az első oláh bevándorlás a XII. század közepére tehető, ezt követték a XIII. század első felének szórványos és szivárgásszerű települései, majd a XIII. század második fele óta, főleg a XIV. században történt nagyszabású és már tudatos telepítési akciók. Az összes országrészek közül talán Erdély sínylette meg legjobban a tatárdúlást, gyér lakossága még inkább megfogyatkozott és ezzel az elnéptelenedéssel egyenes arányban növekedett annak a nagybirtoknak emberszükséglete mely a magyarországitól eltérően nem a régi királyi megye romjain, hanem megművelésre váró szűz területeken alakult ki. A nagybirtokra települő oláh jövevények szociális sorsa éppenúgy nem lehetett vitás, mint az odaköltöző magyar telepeseké: az egységes jobbágysortályba való soroztatás.

A keletbalkáni tatáruralom elől menekülő oláhság azonban nem kizárólag a nagybirtokon talált életlehetőséget. Ugyancsak a tatárjárás következményeként a királyság is ráeszmélt Erdély fokozottabb védelmének szükségére. Az erdős, hegyes határvidék mindaddig teljesen védtelen volt, benépesítésére pedig települt, földművelő életmódja miatt az ország egyetlen népeleme sem volt alkalmas. Ez a katonai szükség hozta létre a temesi, krassói, hunyadi, szebeni, fogarasi és brassóvidéki oláh kerületeket, melyek fekvésük szerint valamely királyi főtisztviselő felügyelete alatt állottak és egy bizonyosfokú autonómia birtokában voltak. A határőr kerületek oláh telepei élén a kenézeknek nevezett telepesbírák állottak, akik igazságszolgáltatási ügyekben a magyar főtisztviselő, illetve annak familiárisa mellett, mint esküdtek működtek. De vannak adataink arra is, hogy a magyar hatóságok a kenézek mellett szóhoz juttatták a közoláhság által választott esküdteket. Ez a határvidéki oláh autonómia nagyon emlékeztet arra a szervezetre, melyben a székelység élt a székek kialakulása előtti időben. Vájjon miért nem alakult ki e határvidéken a székelységhez és szászokéhoz hasonló autonóm oláh közjogi terület? Miután láttuk azt, hogy az oláhság autonómiájának csiráit a magyar hatalomtól kapta, a mesék birodalmába kell utalnunk a nemzetiségi elnyomás amúgy is korszerűtlen feltevését. Ezt eleve félretéve, a határőrvidék oláhságának gazdasági színvonalában és társadalmi rétegződésében fogjuk felismerni azokat az okokat, melyek végeredményben itt a jobbagység irányába terelték az oláhság fejlődését. A határvidék védelmének az oláhság elsősorban azért tehetett eleget, mert nomadizáló pásztor életmódot folytatott. Ezt az életmódot nem a magyar hatalom kényszerítette reá, hanem azt mint ősi adottságot hozta magával a Balkánról és őrizte meg részben a mai napig. Míg a szászság eredendően földművelő volt, a székelység pedig rövidesen azzá lett, addig az oláhság a maga nomadizáló életformája következtében nem tudott zárt terri-tóriumot kialakítani, aminthogy ennek előfeltétele, a telepkörzetnek székekkel való átalakulása sem valósult meg.

A másik akadály nem gazdasági, hanem társadalmi természetű. Az oláh kenézek nem hasonlíthatók a székely társadalom vezető elemeihez, akik a társadalmi fejlődés során emelkedtek ki közösségükből. A kenézek többnyire nem is oláh eredetűek, hanem leginkább kúnok, besenyők, bolgárok, tehát valamely balkáni Herrenvolk tagjai, akik aránytalanul fejlettebb uralmi ösztönükkel kormányozzák az oláh pásztorok apró közösségeit. Egyedül ők, nem pedig „alattvalóik“ állapodnak meg a magyar földesurakkal, vagy a magyar hatóságokkal a település feltételeiben. Nagyobb fogékonyságuk következtében igen rövid idő alatt áttérnek a telepedett életmódra, birtokot szereznek és annak művelésére a határőrvidéken a nomadizáló oláhságot használják föl. Hiába nyernek tehát a XIV. század határoláhjai a magyar királyságtól oly kiváltságot, melynek birtokában autonóm közösséggé szervezkehetnek, mikor ennek előfeltétele, a szászoknál és székelyeknél egyaránt meglévő homogén társadalom hiányzik. A kenézek és a közoláhság sajátos viszonya így a határvidék pásztor-népét jobbagysorsra predesztinálja.

OLIGARCHIKUS BEFOLYÁS alatt vergődő, igazi rendi öntudatot nélkülöző megyék, látszat autonómiában élő székelység, kiváltságaik mögé húzódozó szűk látókörű szászok: ezek az elemei a Mohács előtti Erdélyről kialakuló képnek. Ily körülmények között a rendi közszellem csak olyankor jutott szóhoz, ha az oligarchikus hatalom gyakorlásában hirtelen változás állott be, ha a vajdai tiszt betöltetlen volt, vagy ha a hatalmi viszonyok bizonytalanok voltak. Ez az oligarcha-hiány és hatalmi bizonytalanság készíteti olykor laza együttműködésre a megyéket és kiváltságolt területeket, így például 1437-ben és 1459-ben. Ezeknek a szerződéseknél az éle sohasem az oligarchia ellen irányul, hanem a kiváltságok biztosítását célozzák a forrongó jobbság ellenében, ami rávilágít egyúttal ennek az érdekcsoportnak szociális szellemére is. Nem újkori nemzetek ezek, miként ezt a liberális történetészemléletű transsilvanisták hiszik, hanem középkori eredetű privilegizált, kizárólag gazdasági-szociális beállítottságú közösségek, melyek összességük jelölésére használják ugyan a regnum Transsilvaniae kifejezést, a nélkül azonban, hogy annak bármiféle állami tartalmat akarnának vagy tudnának adni. Bajaikban a természetes dominus, a király, vagy a korona szimbóluma felé tekintenek és mi sem áll tőlük távolabb, mint az országtól való elszakadás. Együttműködésük különben is rövid életű, módszereik nehézkesek, érdekeik különbözők, így érthető, hogy e túlértékelt együttműködések után rövidesen a régi oligarchikus vajdai kormányzat kerekedik felül, mint ezt Báthory és Szapolyai példái is mutatják.

Erdély fejlődésének tehát nincsenek immanens erői, nincsenek erdélyi eredetű sajátosságai. A széles medrű magyar élet hullámai érik egész középkori története folyamán, ezért alig van hálátlanabb feladat, mint Magyarországgal szembeállítani. Így Erdély nem lehetett a későbbiek folyamán sem az oligarchia „bűnei“ miatt elbukott Magyarország megmentője. Ha mindenáron kontinuitást keresünk a középkori és újkori Erdély között, akkor ezt csakis egy erősen antidemokratikus mozzanatban ismerhetjük fel. Az erdélyi fejedelemség fénykorát nem a három nemzet együttműködése, hanem kiváló fejedelmeinek céltudatos munkája teremtette meg, akik a középkortól erőtlenséget örököltek és így akadálytalanul építhették ki erős központi hatalmukat. Ez a kontinuitás azonban nem történeti szükségképeség, nem belső fejlődés, hanem a török korszak tragikus fordulatának eredménye.